

8 KNIHTISK V ČECHÁCH A NA MORAVĚ (VČETNĚ HEBREJSKÉHO A CYRILSKÉHO) DO POLOVINY 16. STOLETÍ

Centrem českého knihtisku se od 1487 po celé 16. století stala **Praha**. Během 16. století v ní působilo asi 20 křesťanských rodinných firem s takřka 60 tiskaři, v 17. století na 25 firem (50 tiskařů), v 18. století asi 30 firem (zhruba 70 tiskařů) a do poloviny 19. století 13 firem (více než 40 tiskařů). Nejstarší fyzicky existující a jménem známí pražští tiskaři jsou Mikuláš Konáč a Jan Wolf, působící společně od 1507. Roku 1512 právě v Praze a poprvé na sever od Alp zapustil kořeny hebrejský knihtisk, který tu pak jako v jediné české lokalitě počínaje 1514 (Geršom Kohen) kontinuálně setrval až do 30. let 20. století. V pětiletém hiátu mezi fungováním Tiskaře Pražské bible a činností Tiskárny severinsko-kosořské (to je v letech 1515 – 1520) získává Praha ještě novoměstskou dílnu řemeslníka Mikuláše (1516?) a o rok později vystupuje cyrilský tiskař Francisk Heorhij Skoryna (1517 – 1519). Zatímco Konáčovy a Wolfovy tiskařské aktivity preferovaly spíše sféru editorsko-překladatelskou, Kohen a Skoryna vynikli také jako typografové, jejichž produkce spolu s počiny málo známého Jana Šmerhovského (1519) se zcela vyrovnala úrovni italských a německých tiskáren i po stránce raně renesanční tvarové čistoty a uměřenosti. Mezi oběma póly soudobého pražského knihtisku pak od 20. let až do poloviny století oscilovali protagonisté Severinsko-kosořské tiskárny, programově se snažící o zapojení ilustrace k jazykově českému textu (Jan Severin ml., Pavel Severin a Jan Kosořský).

Tak jako tisky před rokem 1500 je i převážná část pražského tištěného zboží první poloviny 16. století v češtině. Objem produkce přitom narůstal. Voitova statistika (1987) ukazuje, že zatímco z let 1500 – 1510 se zachovalo jen 14 jazykově českých titulů, dekádu 1541 – 1550 reprezentuje již 85 bibliografických jednotek (dle dnešního povědomí během prvního půlstoletí tak ve 14 nežidovských tiskárnách vzniklo úhrnem 169 českých publikací). Zatímco hebrejský knihtisk prostředkoval literaturu spjatou s náboženským životem Židů, u řemesla provozovaného křesťany tomu bylo jinak. Každodenně potřebná latinská i německá „vyšší“ literatura včetně liturgické a náboženské se setrvala dovážela ze zahraničí, a pražští tiskaři se proto uplatňovali jako výrobci drobnějších lékařsky osvětových, hospodářských a právnických spisků. Rozšiřovali také slovníky a jazykové učebnice, ale pro častější překlady a úpravy antických a humanistických textů jim patrně scházely potenciál domácích literátů.

Pravděpodobně první latinsky tištěnou publikaci v Praze pořídil až roku 1516 Mikuláš Konáč a snad nejstarší německý tisk vznikl teprve 1525. Nehledě k tomuto opoždění se cizojazyčná tvorba v pražských tiskárnách (a českých vůbec) prosazovala nevýrazně i později: do roku 1550 dnes evidujeme jen 18 děl latinských, 5 česko-latinských, 2 publikace německé a 2 česko-německé. Abychom dospěli k reálnějším výsledkům, je zapotřebí připočítat ještě 23 Skorynovy tisky běloruské a 36 hebrejských.

Součtem jazykově českých a cizojazyčných publikací vyrobených před rokem 1550 přicházíme k orientačnímu číslu 255, z něhož lze i za předpokladu jistých ztrát usuzovat na poměrně nízkou produktivitu práce (na jednu pražskou dílnu první poloviny století připadá méně než 20 titulů). Pro orientaci budiž uvedeno, že oněch 255 dnes známých položek představuje pouhou jedenáctinu toho, co ve stejném období vyrobili v Basileji (56 tiskařů s průměrnou kapacitou 49 titulů), asi sedminu z Krakova (15 tiskařů s průměrnou kapacitou 111), téměř třetinu z Vídně (17 tiskařů s průměrnou kapacitou 42) a konečně asi polovinu z tehdy ještě málo významného Frankfurtu/M. (7 tiskařů s průměrnou kapacitou 91 titulů). Na celkovém objemu jazykově české produkce českého a moravského knihtisku 16. století se však Praha podílela vcelku výraznými 41%.

Během druhé dekády ukončili svou činnost dva v Čechách dlouhodobě působící významní řemeslníci, jejichž typografie se rozpínala mezi pozdně gotickým názorem a ranou renesancí – roku 1513 skončil plzeňský Mikuláš Bakalář a roku 1515 se definitivně odmítl Tiskař Pražské bible. Svrchovaně pozoruhodná, ale dosud nevyhodnocená je skutečnost, že právě v této době, jak vzápětí uslyšíme, otevřel živnost Geršom Kohen a že vedle tohoto hebrejského knihtisku přichází o tři léta později ještě Francisk Heorhij Skoryna, výrazný zjev knihtisku cyrilského. Židům z pražského ghetta náleží v nadnárodním i domácím kontextu totiž hned několik prvenství. Předně je pozoruhodná časnost, s níž byl **hebrejský knihtisk** na sever od Alp, a to poprvé 1512 právě do Prahy, uveden. Ani pravidelný dovoz hebrejsky tištěné literatury, ani řemeslo domácích křesťanských živnostníků, obracejících se pouze k česky čtoucímu publiku, tou dobou silnou konkurenci nepředstavovalo. Dráha Tiskaře Pražské bible a plzeňského Mikuláše Bakaláře se nadto chýlila ke konci, Mikuláš Konáč stál teprve na počátku a jediným tiskařem s delší zkušeností i budoucností zároveň byl Pavel Olivetský až v Litomyšli. Praha se tak stala jedinou lokalitou v Čechách, v níž byl hebrejský knihtisk oficiálně povolen či alespoň trpěn, a to s výjimkou násilného útlumu 1669 – 1672 nepřetržitě až do 30. let 20. století. Nejstarším dokladem je židovská modlitební kniha pro všední dny *Sidur* (Praha 1512), chovaná neúplným unikátem v oxfordské Bodleianě. Dva

roky po této prvotině se k řemeslu dostává **Geršom Kohen** (zemř. 1545). S ním a především s jeho rodinnými nástupci je z hlediska domácího knihtisku spjata další prvenství. Rokem 1514 vznikla u nás totiž tradice nejdéle činné tiskárny držené po šest generací ve vlastnictví jedné rodiny, a to navzdory diskriminačním zákonům, pogromům, existenčním nejistotám i jezuitské cenzuře. Nelze zapomínat také na to, že se Kohen stejně jako jeho souputník Skoryna i ostatní nežidovští kolegové (Mistr cihlového pozadí a především Tiskárna severinko-kosořská) významně podíleli na prosazování renesanční knižní ilustrace. Nejlepších výsledků v tom dosáhl sbírkou pesachových obřadů *Hagada* (Praha 1526), která patří k nejkrásněji vypraveným knihám českého původu do doby rudolfínské.

Počátky **cyrilského knihtisku** jsou v Praze spjaty s působením běloruského lékaře vystudovaného v Krakově a Padově **Franciskem Heorhijem Skorynou** (1486/90 – před 1541). Proslul především jako humanistický tiskař, překladatel a dřevořezáč. Skoryna během 1517 – 1519 pobýval v Praze a provozoval tu v pořadí pátou cyrilskou tiskárnu v Evropě. Jejím jediným písmem byla cyrilice čili slovanské nespojitě písmo vzniklé v 10. století patrně v okruhu žáků sv. Cyrila (Konstantina) na území Makedonie či Bulharska úpravou řecké majuskule a některých hebrejských liter. Skoryna pod společným názvem *Biblia rus'ka* (Praha 1517-1519) vytiskl „u velikom meste Prazskom“ starý církevněslovanský překlad žaltáře a vlastní běloruský překlad dvaadvaceti knih Starého zákona. Je však pravděpodobné, že ze Starého zákona bylo přeloženo a vytištěno více, nežli se dodnes dochovalo (např. Žaltář 1517 existuje v pouhých dvou exemplářích). Způsob sazby, zvolený dekor i velkoplošné ilustrace ukazují, že tiskařským materiálem dobře zajištěná dílna byla schopna akceptovat soudobé trendy renesanční knižní kultury lépe nežli leckteré dosavadní počiny Konáčovy. Knižní dekor je proveden dřevořezem bílé linie. Iniciály umístěné na vegetativním či zoomorfním pozadí vykazují přitom italský vliv, kdežto záhlavové či koncové lišty (respektive vlysy) z bílých symetrických rozvilin až překvapivě snadno připomínají ornamentiku Pavla Olivetského. Některé ilustrace mohly mít předlohu v *Bibli české* neboli Kutnohorské (Kutná Hora 1489). Nepřehlédnutelné jsou vlivy norimberských štočků z tiskárny Antona Kobergera st. Skoryna z dosud nejasných důvodů odešel po roce 1519 z Prahy do Vilna. I zde vybudoval tiskárnu, nejstarší v tehdejší Velkoknížectví litevském i na území všech ruských knížectví vůbec. Další Skorynovy osudy jsou částečně nejasné, ale víme, že během 1535 – 1539 přibyl opět do Prahy, aby se staral o královskou zahradu Ferdinanda I. Pokud víme, tiskárnu už neobnovil, a cyrilský knihtisk tak v Čechách bohužel zanikl.

Profesním pokračovatelem Tiskaře Pražské bible se v Praze stal humanistický literát a nejstarší jménem identifikovaný český tiskař **Mikuláš Konáč z Hodiškova** (1480/85 – 1546). Univerzitního vzdělání se mu patrně nedostalo. Konáčova vzájemně se prolínající literární, tiskařská a knihkupecká činnost je doložena mezi léty 1507 – 1528, přičemž v počátečním roce 1507 angažoval k výrobě nejméně tři titulů dodnes málo známého **Jana Wolfa**. Samostatně pak Konáčova dílna fungovala po několikaleté přerývce 1510 – 1528. Z celé činnosti dnes známe 2 latinské a 43 jazykově české publikace. Konáč obvyklé liturgické příručky nevyřáběl. Jeho zájmem byly jen vlastní drobné aktuality a textem rozsáhlejší překlady či spíše adaptace z latiny a němčiny, které domácímu publiku zpřístupňovaly tvorbu italských humanistů, starších křesťanských autorit a okrajově i díla antická. V předmluvách se hlásil k ideám slovanské sounáležitosti a z pozice tolerantního utrakvisty realizoval Všehrdův program českého národního humanismu. Tím vlastně navazoval na staršího souputníka Mikuláše Bakaláře z Plzně. Na rozdíl od něho však oplýval literárními ambicemi, a poněvadž působil přímo v Praze, měl výhodu kulturně-politického centra a lepších obchodních možností. To je jeden z důvodů, proč se u nás stal prvním propagátorem zpravodajsky zaměřeného novinového letáku (*Cuspinianův Sjezd císařské Velebnosti* 1515). K vydávání letáku použil i nototisk (Konáčovy původní písně *O pohnutí pražském* 1525 a *O nešťastné bitvě a porážce Uhrů* 1526). Další prvenství mu náleží v užití reklamních veršů na titulních stranách.

Z hlediska dnešních vědomostí snad největší Konáčův přínos české typografii spočívá v práci s ilustračním dřevořezem. Lze si toho povšimnout už v *Kronice české Pia II.* (Praha 1510), doplněné titulním dřevořezem a 38 portréty českých vladařů, jejichž tvůrce zde nazýváme pomocným jménem Mistr cihlového pozadí, neboť většina jeho dosud známých prací má v zadním plánu charakteristický cihlový dezén. Vedle „klasických“ dřevořezů s černou kresbou na bílé ploše Konáč zaváděl i takzvaný dřevořez bílé linie. Ten se uplatnil jak ve sféře iniciál, tak v rovině ilustrační. Na prvním místě stojí Burlaeův spis *Životové a mravná naučení mudrců* 1514, do něhož jsou zasazeny slohově poněkud již mladší bílé portréty vystupující z černého podkladu. Nejlepších výsledků pak dřevořez bílé linie dosáhl v Konáčově tisku *Počínají se knížky, kteréž slovů Srdečné knížky o čtyřech posledních budúcích věcech* (Praha 1521). Je to adaptace staršího nábožensky výchovného textu, který v Konáčově vydání obsahuje dvakrát otištěnou titulní borduru s rejem volavek, nalétávajících okolo lovců sovy. O domácím původu této nadmíru kvalitní bordury lze uvažovat jen se značnou skepsí. Napětí boje je zde totiž podtrženo dynamicky proplétanými úponky chmelu, které by mohly být vyloženy jako mluvící znamení augsburského umělce Daniela

Hopfera st. Vyznačovací švabach, jímž je uprostřed sázen věcný název, přitom s grafickým pojetím bordury vytváří překvapivě harmonický celek.

Ačkoli typografická stránka Konáčovy produkce stojí poněkud ve stínu souběžně působícího Kohena, Skoryny i Tiskárny severinsko-kosořské, je nepochybné, že knihtiskařské řemeslo je využito k aktuálním potřebám nábožensky rozjitřené a moralistně naladěné společnosti více, nežli u katolíka Bakaláře. Konáčův vydavatelský program došel pak ohlasu u většiny mladších českých tiskařů. Nejvýrazněji byl rozvinut Danielem Adamem z Veleslavína.

Z uvedeného výkladu plyne, že během druhé dekády 16. století došlo v Praze ke kumulaci knihtisku do tří silných řemeslnických středisek (Konáč, Kohen, Skoryna), jež spolu s průběžným dovozem knižního zboží z Německa existenci dalších tiskáren odsuzovala jen do příležitostných rolí. Takto postižen byl kupříkladu **Jan Šmerhovský**, vcelku neznámý tiskař Boccacciovy prvotiny *Il Filocolo*. Česká verze nese název *Velmi pěkná nová kronika ... vo veliké milosti ... Floria z Hispaní a jeho milé panně Biancofoře* (Praha 1519). S ohledem na běžnou úroveň výrobků soudobých českých tiskáren je adaptace renesančního románu po typografické stránce zvládnuta excelentně, i když nelze přehlédnout, že Šmerhovský tu výběr písma, způsob sazby a volbu ilustrací podřídil německojazyčné předloze. Tou bylo první či druhé německé vydání *Il Filocolo* (Metz 1499 a 1500), které tiskl Kaspar Hochfeder, budoucí spolupracovník Johanna Hallera. V německém textu se nachází 93 norimberských ilustrací takřečeného Mistra legendy o sv. Meinradu. Z tohoto cyklu bylo pro český text zkopírováno 59 dřevorezů. V explicitu Šmerhovský prozrazuje, že je též úředníkem váhy kořenné.

V době, kdy Konáčova tiskařská a literární činnost nabývala vrcholu, obnovuje se v Praze tradice jednoho staršího typografického střediska, totiž dílny bývalého Tiskaře Pražské bible, který se definitivně odmlčel 1515. Tuto novou živnost nazýváme **Tiskárna severinsko-kosořská**. Její provoz byl dle dnešních znalostí zahájen po pětileté odmlce 1520. Toho roku se nová dílna prezentovala výrobou druhého nejstaršího překladu z Martina Luthera, totiž *Kázání ... na desatero přikázání Boží*. Stejně jako na všech starších publikacích ani zde ještě není uvedeno jméno tiskaře. Dílna vystoupila z anonymity teprve v květnu o dva roky později u příležitosti vydání Chelčického *Knihy výkladuov spasitedlných na čtení nedělní celého roku* (Praha 1522). Tiskařský explicit zde poprvé nese jméno **Pavla Severina z Kapí Hory** (zemř. 1553/54). Dnes se jeho rukám přisuzuje na 30 tiskařsky anonymních, či podepsaných tisků z let 1520–1541. Některé jsou opatřeny dvěma typy heraldických signetů, jejichž základem je štít s klínem a třemi růžemi. Zvláště značka se dvěma stojícími génii nadnášejícími nápisovou pásku s tiskařovým jménem a letopočtem 1529 patří v dějinách českého knihtisku k nejpěknějším. Základem pro ni byl mědiryt Albrechta Dürera (ca 1507). V období 1538–1545 podepsal 11 publikací také **Jan Severin ml.** (zemř. 1545). Nejprve se podepisuje „Severin mladší“ a v posledním roce pak „Jan Severin“. O příbuzenském vztahu obou Severinů existují pouze dohady, snad šlo o sourozence.

Tiskárna severinsko-kosořská se tak jako předešlý Tiskař Pražské bible orientovala pouze na výrobu jazykově českých publikací. Do svého vydavatelského modelu, mnohdy za překladatelské a redakční spolupráce humanisticky orientovaného utrakvisty **Sixta z Ottersdorfu** (ca 1500–1583), pojala důležité edice základní literatury náboženské, historické, lékařské, právnícké i administrativní. Pavel Severin patřil spolu s Oldřichem Velenským a Pavlem Olivetským k průkopníkům luterství u nás. Na předním místě tiskařské činnosti Pavla Severina stojí dvě vydání *Bible české* (Praha 1529 a 1537). Čtenářským zálibám vycházely vstříc také Kuthenova *Kronika o založení Země české* (Praha 1539) a Paolo Giovio *Kníha o věcech a způsobích národu tureckého* (Praha 1540). Z produkce Jana Severina ml. je třeba vyzvednout alespoň *Knihu ... pana Stibora z Cimburka a z Tovačova* (Praha 1539), nazývanou častěji dle explicitu *Hádání Pravdy a Lži o kněžské zboží a panování jich*, a *Kroniku českou* Václava Hájka z Libočan (Praha 1541), jejíž náklad se pohyboval ve výši 1.000 exemplářů.

Většina svrchu citovaných publikací severinsko-kosořské tiskárny byla opatřena ilustracemi. Pavel Severin a jeho příbuzný Jan Severin ml. si jako první čeští tiskaři vybudovali rozsáhlý fond štočků. Valná část není signována, takže otázky po jejich autorství bude moci pootevřít až kritický průzkum, který česká knihověda Tiskárně doposud dluží. Charakteristickým rysem ilustrací je světskost námětů. Platí to zejména o cranachovsky laděném cyklu Tovačovského *Hádání* 1539 nebo o 56 medailonech českých knížat a panovníků, které se poprvé představily v Kuthenově *Kronice* 1539 (od té doby mezi domácími tiskárnami kolovaly v kopiích ještě nejméně sto let a portrétní ikonografii ovlivňovaly až do 19. století). V letech 1540 a 1541 pořídila Tiskárna ilustrační aparát k Hájkově *Kronice*. Sestával ze 70 štočků historizujících scén (zejména pohřbů a bitev), fiktivních portrétů a hradů. Až na typizovaná bitevní vyobrazení, která měla oporu v německé ilustraci, šlo o původní náměty. Jakkoli byl aparát na svou dobu nesmírně rozsáhlý, pro 474 listy Hájkova vypravování nestačil. Skutečnou korelací obrazu a textu ilustrátoři udrželi jen v počáteční pětině *Kroniky* a pak se museli dle soudobých konvencí uchýlit

k opakování. Asi třetina obrazů nese monogram PS, který bývá tradičně vztahován na Pavla Severina. Další monogram IS se vykládá jako Jan Severin ml. a konečně SMC se čte spekulativně jako „Severin Mladší Calcographus“, přičemž vyloučit nelze ani hypotetické znění „Severin a Monte cuculli“. Jedna z dcer Pavla Severina se vdala za tiskaře **Jana Kosořského z Kosoře** (zemř. 1589?), jehož aktivity ve vyžehněné tiskárně spadají na přelom první a druhé poloviny 16. století.

Důležitým mimopražským střediskem knihtisku byla **Plzeň**, obsazená 1498 – 1513 Mikulášem Bakalářem. Po jeho smrti (někdy před 1520) péči o knižní kulturu převzali Jan Mantuán Fencel (od 1519) a Hans Pekk (od 1521). Oba se znali z Norimberku, kde Mantuán Fencel působil jako nakladatel a překladatel v blízkosti Höltzelovy tiskárny, v níž funkci pomocníka vykonával právě Pekk. **Jan Mantuán Fencel** (ca 1485 – 1544/45) byl plzeňský humanista, překladatel a první český samostatný nakladatel bez vazeb na vlastní knihtiskárnu. Výchozí bodem katolicky orientované literární a nakladatelské činnosti byl vzdělávací program národního humanismu, který uváděl do života již zemřelý Bakalář. Na počátku jeho norimberských aktivit přichází první latinsko-české školní vydání gnómických textů *Moralissimus Catho* (Nürnberg 1518, dle signetu spolupůsobil Hans Pekk, zaměstnanec tiskárny Hieronyma Höltzela). V témže roce se kupříkladu objevuje také první vydání prozaické satiry *Frantovy práva* (Nürnberg? 1518), na níž Mantuán Fencel spolupracoval patrně i autorsky. Vedle těchto děl Mantuán Fencel přeložil, doplnil a k vydání připravil první jazykově českou katolickou modlitební knihu *Hortulus anime, Zahrádka duše* (Nürnberg 1520). Edice, z níž dnes známe jen unikátní torzo, měla více než 70 figurálních dřevořezů od Erharda Schöna a Hanse Springinkleeho.

Hans Pekk (zemř. 1531) se z Norimberku do Plzně přestěhoval 1521 a tiskárnu, vybavenou Höltzelovým písmem a Schönovými či Springinkleeho štočky zde dle dnešních vědomostí provozoval od 1526. Nejstarší známou Pekkovou publikací, zajišťovanou spolunakladatelsky opět Manutánem Fenclem, je *Spis obšírný, plně a dokonale vykládaje Otčenáš* od Erasma Rotterdamského (Plzeň 1526). Do roku 1531 je Pekk jako plzeňský tiskař podepsán ještě na ca 17 dalších českých, latinských a německých knihách. Jde mimo jiné o lexikografickou literaturu, anebo o nejstarší domácí *Krátké a gruntovní naučení obojí řeči, mluvití a čísti česky i německy* (Plzeň 1527). Tuto česko-německou konverzační příručku je třeba považovat za raný doklad pronikání němčiny do českých tiskáren (německy čtoucí publikum ze zahraničí oslovoval souběžně Jiřík Štyrsa a o desetiletí později Bartoloměj Netolický).

V Litomyšli u Pavla Olivetského získal základy řemesla Alexandr Oujezdecký (zemř. 1577), známý později jako tiskař angažující se v Čechách a Polsku pro jednotu bratrskou. Okolo roku 1526 se oženil s Markétou, dcerou Pavla Olivetského, a po tchánově smrti převzal litomyšlskou dílnu a tiskl v ní, aniž by se v zásadě odchýlil od zavedené vydavatelské linie, v letech 1534 – 1545. Litomyšlský ediční program je dnes doložen více než 20 známými jazykově českými tituly. Byl nasměrován na neustále aktuální díla Lukáše Pražského nebo překlady z Martina Luthera. Největší pozornost připadla literárním pracím druhého biskupa jednoty bratrské Jana Augusty. Oujezdecký vytiskl nejméně devět Augustových děl. Vedle těchto typograficky málo náročných bratrských apologií a polemik připravil ovšem i nádherný tisk Brikcího z Licka *Práva městská* (Litomyšl 1536), dvakrát cestopis Martina Kabátníka *Cesta z Čech do Jeruzaléma a Egypta* (Litomyšl 1539 a 1542) či populární dílo Johanna Cariona *Knieha kronik* (Litomyšl 1541), a to vše v prvních vydáních. Brikcího foliová *Práva městská* z roku 1536 jsou po typografické stránce na svou dobu artefaktem nadmíru reprezentačním, přestože xylografovaná i sázená textura, poukazující ještě k postinkunábulové knižní kultuře, tu kontrastuje s již renesančním pojetím jediné ilustrace, několika postranních listů a vlysů bodlákovitého nebo vinného typu.

Velký požár Litomyšle roku 1546 i represe následující po šmalkaldské válce 1547 přiměly Alexandra Oujezdeckého po neúčinné konverzi ke katolicismu vyslyšet pozvání a odejít s rodinou 1549 do Polska – nejprve do Královce a později do Šamotul. V obou místech vytiskl na 28 převážně jazykově polských knih náboženského rázu a renesanční beletrie. Několik publikací bylo tištěno také česky, kupř. dvoubarevný notovaný kancionál z let 1560 – 1561 zvaný Šamotulský čili *Piesně chval božských*. Jednota bratrská, která tou dobou neměla ještě vlastní tiskárnu, zde využila svých kontaktů na Oujezdeckého a do Šamotul vyslala mladého Václava Solína, který se výroby účastnil jako učeň.

Na Moravě se knihtisk realizoval v poněkud odlišných podmínkách, než jaké měli čeští kolegové. Po odchodu posledních prvotiskařů Konrada Baumgartena a Libora Fürstenheina rokem 1504 nejstarší etapa moravského knihtisku končí. Epilog se odehrál v Olomouci. Už víme, že v Praze i na jiných místech Čech se tou dobou počala velmi slibně rozvíjet renesanční typografie (Bakalář, Kohen, Konáč, Klauďyán, Olivetský, Skoryna, Velenský). Na Moravě však během tohoto pionýrského období řemeslo až do přelomu 20. a 30. let neexistovalo, neboť brněnská městská rada o knižní výrobu během 16. století žádný zájem neprojevila a také Olomouc zůstala 1504

– 1538 bez řemesla. V **Mikulově** augsburský tiskař **Simprecht Froschauer** sice během dvouletí 1526 až 1527 provozoval soukromou tiskárnu novokřtěnce **Balthasara Hubmaiera** (ca 1480/81 – 1528), ale její pěkně řešené holbeinovské titulní bordury německých novokřtěnských traktátů žádný vliv na soudobou tvář moravského knihtisku neměly.

Teprve od roku 1530 se knižní výroba počala soustřeďovat do dalších menších dílen, které fungovaly většinou krátkodobě. Šlo snad o Prostějov a zcela určitě o Náměšť/O., Luleč a Velké Meziříčí. Ani zde se nehledělo na výdělečnost. Řemeslo tu sloužilo jednotě bratrské či jiným náboženským skupinám. Konfesijní rozrůzněnost skupinových zakázek ovšem zpomalovala tvorbu plošně fungujícího domácího knižního trhu a živnostníky paradoxně uzavírala do pasti vzájemně si nekonkurující malovýroby. Měla-li mít věroučná polemika bratří příslušný dosah, na rozdíl od staršího období se pozornost autorů, vydavatelů a tiskařů musela logicky přesunout k česky čtoucímu publiku. Na Moravě oproti časné Plzni (zde po 1476) zřejmě drží opožděné prvenství ve vytištění nejstarší českojazyčné knihy Prostějov, kde měl být 1527 tištěn dnes nedochovaný svod polemické korespondence habrovanských s jednotou. Vedle Prostějova, reprezentovaného Kašparem Aorgem a Janem Güntherem, se však nezpochybnitelným centrem moravského knihtisku stala **Olomouc**. První tiskárnu, která byla na Moravě provozována už zcela kontinuálně, založil právě v Olomouci Jan Olivetský roku 1538. Od té doby se Olomouc profilovala jako centrum moravského knihtisku, i když koncentrace živností zde byla ve srovnání s Prahou nesrovnatelně chudší.

V Olomouci byl také poprvé překročen úzce lokální ráz moravské ediční politiky, a to zásluhou **Jana st. Olivetského z Olivetu** (zemř. 1547). Byl to syn již zmiňovaného Pavla Olivetského. V Olomouci 1538 oživil knihtisk, po 1504 už neobnovený, další oficínou, která pak na Moravě nejenže fungovala kontinuálně, ale vydavatelský profil přece jen uvykla obohacovat už i zábavnými povídkami a prakticistní literaturou. Nekatolické smýšlení přivedlo Jana st. k distribuci striktně zakázaných novinových letáků, které se pamfleticky dotýkaly papeže, císaře či Vojtěcha z Pernštejna. Roku 1547 byl Olivetský po vítězství habsburské strany ve šmalkaldské válce za tuto činnost jako jediný domácí tiskař popraven.

O rok později vznikl úřední inventář jeho majetku. Ze soupisu vyplývá, že se Jan st. živil i knihkupectvím a že rozšiřoval poměrně velké množství raných českých překladů **knížek lidového čtení**. Tímto termínem označujeme literaturu směřující k zábavě, výchově a poučení nejširších čtenářských vrstev ve městě a na venkově. Formálně i obsahově různorodou množinu dnes chápeme ve dvou odlišných rovinách. Užší pojetí se vyčerpává žánrem „historie“ a „kronika“. Není to však dějepisná próza, ale drobné zábavné povídky s bohatým dobrodružným dějem. Humanističtí zpracovatelé těchto povídek tematicky navazovali na starověké látky (Alexandr Veliký, Apollonius Tyrský, Camillus a Emilia, Griselda, Gviškard a Sigismunda, Kronika sedmi mudrců, Kronika trojanská), evropskou rytířskou epiku 12. až 15. století (Magelona, Meluzína, Oktavian, Rohový Sajfríd, Štilfríd a Bruncvík, Tristan a Izolda), středověký apokryf (o Adamovi a Evě, Josefovi Egyptském, Tobíášovi, Zuzaně) anebo Voraginův svod legend (sv. Alexius, Dorota, Eustachius, Šebestián). Povídky obohacené renesanční italskou facetií, německou grobiánskou a čertovskou literaturou nebo švankem staly se četbou nově vznikající měšťanské třídy.

Vedle této užší významové roviny se kategorie lidového čtení vztahuje v širším slova smyslu také na ostatní drobné tisky, jejichž jazyk a forma vydání byly voleny s ohledem na nižší vzdělanostní úroveň a omezenou koupěschopnost lidového příjemce. Nakladatelé a tiskaři těchto knížek poskytovali na pořízení papíru, sazby a vazby poměrně nízké investice, takže hlavními rysy produkce je typografická jednoduchost a dostupná pořizovací cena. Na druhé straně nelze přehlédnout žánrovou pestrost. Formou lidových vydání se nešířily jen zábavné „historie“ a „kroniky“, ale i bajky, dialog (rozmlouvání), hádanka, kalendář, kramářská píseň, kuchařka, lucidář, minuce, planetář, pranostika, proroctví, snář apod.

Prostějov se stal během 16. století největším městem na Moravě s jazykově českým obyvatelstvem a centrem jednoty bratrské, luteránů, novokřtěnců i sídlem početné židovské komunity. Jako poměrně krátkodobé a přerušovaně fungující středisko nekatolického knihtisku byl neustále středem pozornosti pražských i moravských cenzurních úřadů. Kupříkladu roku 1527 zde měl do té doby neznámý **Kašpar Aorg** (ca 1500 – 1562), jehož samostatná činnost je však v Prostějově fakticky doložena až 1554, vytisknout Dubčanského *Listové ... bratřím boleslavským poslaní i také jich odpovědi zase psané* (Prostějov? 1527). Šlo o sbírku polemických dopisů, které si vyměnila sekta habrovanských s čelným představitelem jednoty bratrské Lukášem Pražským. Sbírkou se však nedochovala, ale i tak je zřejmé, že *Listové* reprezentují zhruba s půlstoletým opožděním proti Čechům první jazykově český tisk na Moravě.

Státní i církevní instituce se snažily nekatolickou orientaci českého a moravského knihtisku mocensky zvrátit, nebo alespoň brzdit. Nešlo přitom jen o domácí frontu, ale též o silné angažmá **Norimberku**. Na dobrou pověst, kterou v 90. letech 15. století vybudovaly bohemikální liturgické edice Georga Stuchse, navázala spolupráce Hieronyma Höltzela jednak s plzeňským impresorem a nakladatelem Mikulášem Bakalářem (nejpozději 1506) a jednak s jednotou bratrskou (1511). Jazykově české publikace vycházely také u Adama Dyona, Friedricha Peypuse, Hanse Guldenmunda, Christoph Gutknechta, Johanna vom Berg, Ulricha Neubera, Dietricha Gerlacha či Alexandra Philippa Dietricha. Ve městě se vyučili, nebo krátce pracovali budoucí čeští tiskaři a nakladatelé Mikuláš Klaudyán, Jan Mantuán Fencí, Oldřich Velenský, Jan Had, Václav Oustský a možná i Kašpar Aorg. Od Norimberku se naopak odpoutali Hans Pekk, usazený v Plzni, a Jan Günther s nevlastním synem Bedřichem Milichthalerem, kteří svůj nový osud spojili s Moravou.

Všichni pak významně obohacovali tuzemské řemeslo německým typografickým materiálem a zkušenostmi při stavbě edičních modelů. Vzestup jazykově českého knihtisku připadá v Norimberku na druhé desetiletí 16. století (Friedrich Peypus) a trvá po polovinu 60. let. Během této doby vzniklo na 70 učebnic a náboženských titulů, což z Norimberku činí nejsilnější centrum jazykově českých publikací vyrobených během 16. století mimo naše území. Proti ilegálnímu přílivu novinových letáků, pamfletů a jiné literatury, která představovala pro Habsburky a katolickou církev vážné nebezpečí, pochopitelně protestovali také čeští tiskaři a knihkupci, poškozovaní nižšími cenami. Obchod mezi městem a Českými zeměmi byl proto několikrát zakázán. Do roku 1525, kdy byl Norimberk navenek ještě katolický, zákazy vydávala tamní městská rada a poté, co se město oficiálně přiklonilo k Lutherově reformaci, vzájemným kontaktům bránily zase katolické kruhy z Prahy.

Tato opatření byla ovšem neúčinná, a to i po říjnu 1547, kdy Ferdinand I., chtěje pokořit stavovskou opozici a vymýtit nelояální řemeslo, zakázal knihtisk také v celých Čechách. Soudí se, že dvacetiměsíční nečinnost produktivitu řemesla silně zasáhla. Přihlédneme-li však k Anglii či Francii, kde byl v 16. století počet typografických dílen (včetně tiskařských lisů a množství písmového materiálu) usměrňován trvale, pak hodnocení Ferdinandova zákazu i dalších pokusů o regulaci výroby a obchodu ztrácí poněkud na dramatičnosti. Spolu s tím je třeba zohlednit i fakt, že v čase očekávání určité regulační normy, ať již 1547 v Čechách či 1567 v Čechách a na Moravě, se aktivita tiskařů takřka zdvojnásobila až k objemu domácí knižní produkce 80. a 90. let 16. století.